

<https://doi.org/10.62837/2025.4.15>

XƏYALƏ ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti

POLİSEMİYANIN EKSPRESSİV POTENSİALI: LEKSİK POLİSEMİYA

Xülasə

Polisemiyanın ekspressiv potensialı xüsusilə leksik polisemiyanın imkanları kontekstində dilin emosional və üslubi ifadə gücünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Leksik polisemiyanın verdiyi çoxmənalılıq bir sözün müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar ifadə etməsinə və bu yolla mətnə əlavə emosional və təsirli çalarlar qatmasına şərait yaradır. Bu, dilin yalnız informasiya ötürmək deyil, eyni zamanda fikir və hissləri daha obrazlı və ifadəli şəkildə təqdim etmək funksiyasına xidmət edir.

Müasir dövrdə dilin kommunikativ imkanlarının genişlənməsi, bədii ədəbiyyat və tərcümə sahələrində sözlərin çoxmənalı istifadəsinin aktuallaşması leksik polisemiyanın ekspressiv potensialının araşdırılmasını zəruri edir. Məqalənin məqsədi leksik polisemiyanın müxtəlif kontekstlərdə necə emosional və üslubi çalar yaratdığını və nitqin ifadəliliyinə xidmət etdiyini təhlil etməkdir. Beləliklə, bu tədqiqat polisemiyanın yalnız semantik deyil, həm də ekspressiv və üslubi qatlarının üzə çıxarılması baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Polisemik strukturların ekspressivlik baxımından potensialını daha dərinlən dəyərləndirmək üçün ilk növbədə bu strukturların daşdığı funksiyaların sistemli şəkildə təhlili vacibdir. Bu təhlil çərçivəsində polisemik vahidlərin mətnə hansı emosional çalarlar əlavə etdiyi, qeyri-müəyyənlik yaratmaqla semantik çoxmənalılığa necə təsir göstərdiyi, ironiyanın formalaşmasında və implicit (gizli) mənaların ötürülməsində hansı rolu oynadığı müəyyən edilməlidir. Beləliklə, bu funksiyalar arasında xüsusilə emosional təsir gücü, semantik qeyri-müəyyənlik və kontekstual çoxmənalılıq baxımından ən mühüm olanların seçilməsi, polisemik strukturun ekspressiv imkanlarını tam şəkildə üzə çıxarmağa imkan verir.

Açar sözlər: polisemiya, leksik polisemiya, semantik mənə, diffuziya, leksik mənə

Leksik polisemiya — eyni dil vahidinin, yəni bir sözün müxtəlif kontekstlərdə gerçəkliyin fərqli obyekt və hadisələrini ifadə etmək qabiliyyətidir. Bu xüsusiyyət, sözün semantik strukturunun çoxqatlılığını və kontekstual çevikliyini göstərir [6, s. 82]. Məsələn, ingilis dilindəki *"field"* ismi bir neçə leksik mənada işlədilə bilər və müxtəlif sahələri, fəaliyyət növlərini və ya məkan anlayışlarını ifadə edir.

1. *çöl, otlaq, geniş ərazi* (məs.: a green field);
2. *faydalı qazıntılar yatağı* (məs.: oil field);
3. *idman meydançası* (məs.: football field);
4. *yarış iştirakçılarının ümumi qrupu* (məs.: a strong field of competitors);
5. *döyüş meydanı* (məs.: field of battle);
6. *fəaliyyət sahəsi, təsir dairəsi* (məs.: field of operation);
7. *elm və ya peşə sahəsi* (məs.: field of science);
8. *rəsm əsərində fon, əsas qat* (məs.: the red field of the painting);
9. *heraldikada qalxanın sahəsi və ya hissəsi* (field);
10. *elektrik və ya maqnit sahəsi* (məs.: electromagnetic field);
11. *tədqiqat sahəsi* (məs.: field research) [4, s.56].

Bu nümunələr leksik polisemiyanın yalnız semantik zənginlik deyil, həm də ünsiyyət baxımından dilin ifadə imkanlarını necə genişləndirdiyini nümayiş etdirir.

Polisemik sözlərin konkret mənasının müəyyənləşdirilməsi prosesi birbaşa olaraq həmin sözün digər leksik vahidlərlə olan birləşmə qabiliyyətindən — yəni leksik-semantik uyğunluqdan (valensiyadan) asılıdır. Sözlərin kontekstdə qazandığı məna çalarları, əsasən, onları müşayiət edən sözlər və ifadələrlə müəyyən edilir. Məsələn, *field* sözü *field theory* (sahə nəzəriyyəsi), *magnetic field* (maqnit sahəsi) və *field hockey* (xokkey meydançası) kimi söz birləşmələrində müxtəlif semantik sahələri əhatə edən tamamilə fərqli leksik mənalarda çıxış edir. Bu tip birləşmələrdə sözün məzmunu yalnız izolyasiya olunmuş halda deyil, məhz sintaktik və semantik kontekstdə dəyərləndirildikdə aydın olur. Beləliklə, polisemik sözlərin funksional imkanlarının və ekspressiv potensialının reallaşması, ilk növbədə, onların mətn daxilində digər leksik vahidlərlə qurduğu əlaqələr vasitəsilə baş verir.

Sözün konkret mənasının ortaya çıxması yalnız onun birbaşa kontekstindən deyil, həm də daha geniş kontekstdən və ümumi nitq mövzusunun asılıdır. Həmçinin, kontekstin rolu yalnız çoxmənalı sözün müəyyən mənasını şərtləndirməkdə deyil, bəzi hallarda semantik diffuziya yaratmaqla da özünü göstərir. Semantik diffuziya dedikdə, müxtəlif leksik mənaların bir-birinə qarışması və onların fərqləndirilməsinin zəruri olmadığı vəziyyətlər nəzərdə tutulur. Məsələn, bəzi mənalar yalnız müəyyənləşdirici sözlərlə birlikdə işlənir, bu zaman onların məna çalarları konkretləşir, məsələn "*magnetic field*" (maqnit sahəsi). Bəzi hallarda isə çoxmənalı söz frazeoloji tərkiblərlə birləşərək sabit ifadə formalarına çevrilir, məsələn "*field of vision*" (görmə sahəsi), burada mənalar artıq kontekstual şəkildə formalaşır. Beləliklə, yalnız leksik uyğunluqlar və söz yaradıcılığı xüsusiyyətləri deyil, həm də sözün qrammatik uyğunluqları, yəni müəyyən qrammatik strukturlarda necə işlənməsi, sözün müxtəlif mənalarını müəyyən edir [3, s.78].

Çoxmənalı sözlər arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur və bu əlaqə onları eyni sözün müxtəlif mənaları kimi qəbul etməyə imkan verir, fərqli olaraq, omonimlərdə (eyni sözün fərqli mənaları) belə bir əlaqə yoxdur. Bəzi tədqiqatlarda

bu leksik mənalər "leksiko-semantik variantlar" adlandırılır. Sözlün mənası, onun istifadə edildiyi kontekstdən və situasiyadan asılı olaraq dəyişir, yəni söz öz semantikasını müxtəlif tərəflərdən göstərir. Hətta sözün daha uzaq mənalari belə, həmin kontekstdə hələ də potensial olaraq mövcuddur. Bu, həmçinin, sözün mənalarının inkişafını məhdudlaşdıran faktorlar və bu sözün törəmələrindən və sinonimlərdən istifadə etmə imkanı ilə bağlıdır.

Çoxmənalı sözlərin mənaları müəyyən bir semantik bütöv təşkil edir və bu əlaqə, sözlərin reallıqlarda (forma, xarici görünüş, rəng, mövqe, funksionallıq) oxşarlıq və ya yaxınlıq əsasında qurulur. Bu prinsiplə əlaqəli olaraq, sözlərin mənaları arasında metaforik və metonimik əlaqələr fərqləndirilir. Çoxmənalı sözlərin mənaları arasındakı semantik əlaqə, həmçinin onların ortaq elementlərə – semantik birliyə malik olması ilə də ifadə olunur. Bununla yanaşı, bəzi hallarda sözün transfer edilmiş (məcaz) mənaları, əsas mənaların ümumi elementləri ilə deyil, yalnız assosiativ xüsusiyyətlər və ya əlaqəli əlamətlərlə əlaqədar olur. Məsələn, *"to cast a shadow"* (kölgə salmaq) və *"a shadow of doubt"* (şübhə kölgəsi) ifadələrində olduğu kimi. Bu cür mənaların izahı, həmin sözün digər mənalarına xas olan xüsusiyyətləri ehtiva etmir və yalnız xüsusi assosiativ əlaqələrə əsaslanır [7, s. 83].

Çoxmənalı sözlərin əsas (birbaşa) və törəmə (məcaz) mənalarının ayırd edilməsi zamanı, sözün bu mənalarla əlaqəsi paradigmatik və sintaqmatik baxımdan nəzərdən keçirilir. Əsas mənalar paradigmatik cəhətdən daha sabitdir və sintaqmatik baxımdan daha sərbəstdir. Bu, əsas mənanın ən az kontekstdən asılı olan mənada olduğunu göstərir (yəni, söz kontekstdən kənarda səsləndirildikdə, dil istifadəçisinin ağılında ilk yaranan mənadır). Əsas və törəmə mənalar arasındakı əlaqə sabit deyil; bəzi hallarda, sözün tarixən ikinci dərəcəli mənaları əsas və əsaslı mənalar halına gəlir. Çoxmənalı sözün mənalarının birləşməsi hər zaman müəyyən bir təşkilatlanma ilə xarakterizə olunur, bu da sözün mənalarının yenidən bölüşdürülməsi (semantik strukturunun dəyişməsi) ilə təsdiq olunur. Sözün özlüyü ümumiyyətlə şübhə altına alınmaz. *"Çoxmənalı sözün strukturunda ümumi mənanı ayırd etmək çətinidir, çünki çoxmənalı sözlərin müxtəlif predmetlər və hadisələrlə əlaqəsi, onlara ümumi və birləşdirici bir mənanın verilməsini çətinləşdirir. Belə olduqda, bu ümumiləşdirilmiş mənə çox geniş və konkretlikdən uzaq olacaq (həddindən artıq "həcmli"), ya da məzmun baxımından boş, yəni praktik olaraq faydasız olacaq"* [5, s. 14].

İngilis dili leksikasının özünəməxsusluğu və onun semantik strukturunun digər dillərlə uyğun gəlməməsi, əsas etibarilə, bu dildəki polisemiyanın spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. İngilis dilində çoxmənalılığın formalaşmasına və inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri uzun tarixi dövr ərzində baş vermiş kütləvi leksik alınmalardır. Bu alınmalar nəticəsində dilə daxil olan sözlər zamanla yeni kontekstlərdə işlənərək əlavə semantik yüklər qazanmış və çoxmənalı hala gəlmişdir. Eyni zamanda, ingilis dilinin beynəlxalq miqyasda geniş yayılması və sürətli inkişafı

da onun semantik sistemində dinamik dəyişikliklərə, o cümlədən polisemiyanın dərinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Mövcud adların artıq müəyyən mənaları ilə təkrarlanan istifadəsinin əsas səbəbləri, ən çox ehtimal ki, dilə aid olmayan (ekstraparadigmatik) faktorlardan irəli gəlir. İnsanların həyatında baş verən müxtəlif tarixi, sosial, iqtisadi və texnoloji dəyişikliklər yeni adların və terminlərin yaranmasına və mövcud olanların yenidən istifadəsinə zərurət yaradır.

Yeni adlandırmalara olan ehtiyacın ödənilməsi məqsədilə dil sistemində artıq mövcud olan nominativ vasitələrin yeni, kontekstdən irəli gələn mənalarda işlədilməsi geniş yayılmışdır. Başqa sözlə, leksik vahidlərin semantik imkanları genişlənərək, əvvəlki əsas mənaları ilə yanaşı, yeni konseptual sahələri ifadə etməyə başlamışdır. Məsələn, *collar* (ənənəvi olaraq “yaxa, yaxalıq” mənasında) texniki sahədə “halqa, şayba” kimi işlədilir; *cage* (əvvəllər “qəfəs”) artıq moda sahəsində “dar don üzərindən geyilən, üstü krujevalı libas” mənasında istifadə olunur; *ship* isə (“gəmi” mənası ilə yanaşı) müasir texnologiyada “raket qurğuları vasitəsilə orbitə buraxılan kosmik aparat” mənasını da kəsb etmişdir. Bu nümunələr leksik vahidlərin semantik strukturunun kontekstual və funksional tələblərə uyğun olaraq necə inkişaf etdiyini göstərir [2, s.46].

Sözün semantik dəyişməsində sosial faktorlar, xüsusən də müəyyən sosial qruplar tərəfindən sözlərin istifadəsi mühüm rol oynayır. Hər bir sosial mühit özünəməxsus adlandırma sisteminə malikdir, bu da həmin sözün müxtəlif sosial, mədəni və peşə qruplarında fərqli mənə kəsb etməsinə səbəb olur. Nəticədə, bu sözlər çoxmənalı olur [1, s.113]. Məsələn, müasir ingilis dilində *ring* sözü bir sıra mənalarda işlədilir: “yaxa” (jurnalistikada), “alpinistlərin ipi üçün halqa”, “basketbol halqası”, “sirk arenası”, “güləş ringi” və s. Eyni şəkildə, *doctor* sözü də müxtəlif mənalarda işlədilir: “həkim”, “elmi dərəcə”, “teoloq” (din alimləri). Bu nümunələr sosial və peşə mühitlərinin təsiri ilə sözlərin mənalarının necə genişləndiyini və çoxmənalılığını göstərir.

Leksik polisemiyanın inkişafını müəyyənləşdirən amillərdən biri də psixoloji səbəblərdir. Belə ki, müəyyən qorxu hissləri və dini inanclar səbəbindən insanların bəzən adətən tabu olan anlayışları ifadə etməkdən çəkinməsi, semantik dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Məsələn, xurafat üzündən insanlar şeytanın, pis ruhların, Tanrının adını çəkməkdən qaçınır. Həmçinin, bəzi narahat edici və həssas mövzular – məsələn, xəstəlik, ölüm və s. – haqqında danışarkən insanlar ehtiyatla yanaşır, çünki bu mövzular adətən sosial baxımdan tabu olaraq qəbul edilir. Bütün bunlar, həmçinin obyektlər və hadisələrə qarşı emosional qiymətləndirmə dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Belə vəziyyətlərdə danışanlar ehtiyac duyduqları mənaları ifadə etmək üçün evfemizmlərdən istifadə etməyə başlayırlar. Zaman keçdikcə, bu evfemizmlər orijinal mənalarından fərqli olaraq, yeni və sabit semantik xüsusiyyətlərə malik olur.

Yeni mənaların yaranmasında çoxmənalı ingilis isimlərinin dəyişən sosial və mədəni tələblərlə əlaqəsi böyük rol oynayır. Məsələn, *hostess* sözü əvvəlcə yalnız ev sahibəsi və ya mehmanxana sahibi kimi işlədilib, son dövrlərdə bu söz, həm də pullu tərəfdaş (gecə klubunda çalışan qadın) mənasında istifadə edilməyə başlanmışdır. Eyni şəkildə, *head* sözü "baş" mənasından əlavə, "narkoman" mənasını da qazanmışdır. Bundan başqa, *model mystery* ifadəsi son illərdə "asudə həyat tərzini keçirən qadın" mənasında işlədilir. Bu nümunələr sosial dəyişikliklərin, xüsusilə də yeni reallıqların və ya mövcud anlayışların dilin semantik strukturlarına necə təsir etdiyini göstərir.

Çoxmənalılıq həm də sinonimlərin fərqlənməsi nəticəsində meydana gələ bilər. Məsələn, ingilis dilindəki *bird* (quş) və *fowl* (ev quşu, xüsusən toyuq) sözləri arasında olduğu kimi. Bundan əlavə, semantik analogiya da çoxmənalılığa səbəb ola bilər. Belə halda, bir söz qrupundakı hər hansı bir söz yeni mənalar qazandıqca, digər sözlər də analogi şəkildə oxşar mənalar əldə edir. Məsələn, ingilis dilindəki *get*, *grasp* kimi sözlər, *catch* (tutmaq, yaxalamaq) sözünə sinonim olaraq, "mənanı tutmaq, anlamaq" mənasını qazanmışdır. Bu analogi inkişaf nəticəsində, *get* və *grasp* da "anlamaq, dərk etmək" mənasını əldə etmişdir.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, daxili dil amillərinin təsiri, eksterlinqvistik amillər tərəfindən çoxmənalılığın yaranmasına təsir göstərmək qədər aydın deyil və bu səbəbdən də daha az öyrənilmişdir. Semantik dəyişikliklərin səbəbləri, əvvəlki bölmələrdə göstərildiyi kimi, müxtəlif ola bilər. Həmçinin, bu dəyişikliklər öz təbiətinə görə fərqli xarakter daşıyır, çünki onların əsasında müxtəlif qanunauyğunluqlar dayanır. Başqa sözlə, bir obyektin adının başqa bir obyektə tətbiqi qeyri-adi və ya təsadüfi şəkildə baş vermir. Bu prosesin əsasında assosiasiyaların qanunları dayanır. Bu qanunlar, bir sözün tarixi inkişafı prosesində baş verən semantik dəyişikliklərin növlərini müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva, S. Bədii mətnə çoxmənalılığın üslubi funksiyaları. // Bakı: Filologiya məsələləri, - 2020. №1, s. 112–118.
2. Yusifova, R. Leksik polisemiyanın semantik və funksional xüsusiyyətləri. // Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Əsərləri, 2015. №3, s. 45–52.
3. Lyons, J. Semantics (Vol. 1–2). Cambridge University Press, 1977.
4. Murphy, M.L. Lexical Meaning. Cambridge Textbooks in Linguistics, 2010.
5. Болдырев Н.Н. Значение и смысл с когнитивной точки зрения и проблема многозначности / Н.Н. Болдырев // Когнитивная семантика: материалы Второй международной школы-семинара по когнитивной лингвистике, Тамбов, 11-14 сент. 2000 г. - Тамбов: Тамбов. ун-т, 2000. - с.11-17.

- 6.Гак В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказываний // Семантическая структура слова. - М., 2001, с. 80-92.
- 7.Губанова И.С. Многозначность слова в языке речи. М. - 2004, с.74-86.

KHAYALA ALIYEVA

**THE EXPRESSIVE POTENTIAL OF POLYSEMY:
LEXICAL POLYSEMY
ABSTRACT**

The expressive potential of polysemy, particularly within the framework of lexical polysemy, plays a significant role in shaping the emotional and stylistic expressiveness of language. The multiplicity of meanings provided by lexical polysemy allows a single word to convey different meanings in various contexts, thereby adding additional emotional and stylistic nuances to the text. This contributes to the function of language not only as a means of transmitting information, but also as a tool for conveying thoughts and emotions in a more vivid and expressive manner.

In contemporary linguistic studies, the expansion of language's communicative capabilities and the increasing relevance of polysemous word usage in literary discourse and translation practices highlight the necessity of exploring the expressive potential of lexical polysemy. The primary objective of this article is to examine how lexical polysemy functions in various contextual environments to create emotional and stylistic nuances, thereby contributing to the overall expressiveness of speech. Consequently, this research is of both theoretical and practical significance, as it aims to uncover not only the semantic dimensions of polysemy but also its expressive and stylistic functions, which are essential for a deeper understanding of language dynamics in modern communication.

In order to comprehensively evaluate the expressive potential of polysemous structures, it is essential to systematically analyze the functions they perform within discourse. Within this analytical framework, particular attention should be paid to the emotional overtones that polysemous units contribute to the text, the way they generate semantic ambiguity through intentional uncertainty, and their role in the construction of irony and the transmission of implicit (hidden) meanings. Identifying and distinguishing the most significant among these functions—particularly those related to emotional impact, semantic indeterminacy, and contextual multiplicity of meaning—allows for a more precise and in-depth understanding of the expressive capacities inherent in polysemous structures.

Keywords: polysemy, lexical polysemy, semantic meaning, diffusion, lexical meaning

ХАЯЛА АЛИЕВА

**ЭКСПРЕССИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПОЛИСЕМИИ:
ЛЕКСИЧЕСКАЯ ПОЛИСЕМИЯ
РЕЗЮМЕ**

Экспрессивный потенциал полисемии, особенно в контексте возможностей лексической полисемии, играет важную роль в формировании эмоциональной и стилистической выразительности языка. Многозначность, которую обеспечивает лексическая полисемия, позволяет одному слову выражать различные значения в зависимости от контекста, тем самым придавая тексту дополнительные эмоциональные и выразительные оттенки. Это способствует реализации функции языка не только как средства передачи информации, но и как инструмента для более образного и выразительного выражения мыслей и чувств. В современную эпоху расширения коммуникативных возможностей языка и актуализации многозначного употребления слов в художественной литературе и сфере перевода изучение экспрессивного потенциала лексической полисемии приобретает особую актуальность. Цель данной статьи — проанализировать, каким образом лексическая полисемия в различных контекстах создает эмоциональные и стилистические оттенки и каким образом она способствует выразительности речи. Таким образом, данное исследование представляет собой значимый научный и практический вклад, направленный на выявление не только семантических, но и экспрессивных и стилистических аспектов полисемии.

Для более глубокого осмысления экспрессивного потенциала полисемических структур необходимо, в первую очередь, системный анализ функций, которые они выполняют. В рамках такого анализа следует определить, какие эмоциональные оттенки полисемические единицы придают тексту, каким образом они способствуют семантической многозначности через создание неопределенности, а также какую роль играют в формировании иронии и передаче имплицитных (скрытых) значений. Таким образом, выделение наиболее значимых функций — особенно с точки зрения эмоционального воздействия, семантической неопределенности и контекстуальной многозначности — позволяет в полной мере раскрыть экспрессивные возможности полисемических структур.

Ключевые слова: полисемия, лексическая полисемия, семантическое значение, диффузия, лексическое значение

Rəyçi: fil.e.d. Kəmalə Cəfərova